

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ ІЗ НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ АД'ЕКТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Теслицька Г. І.

ВСТУП

Сучасна граматична теорія зумовлює багатоаспектний аналіз синтаксичних одиниць з огляду на різноманітність їхніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і функційних ознак та актуалізує питання про асиметричний дуалізм простого речення.

Актуальність дослідження простих речень, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними компонентами (далі – НАК), зумовлена передовсім їхньою роллю – визначати ціннісні орієнтири особистості в акті комунікації, під час якої мовець, ієрархізуючи інформацію про дійсність, моделює пропозиції («стан справ») як динамічні або статичні, реченневооформлені або згорнуті. До того ж необхідно здійснити системний аналіз НАК з огляду на їхню структуру та діапазон функціонування, що дасть змогу глибше пізнати граматичну природу та семантичні потенції прикметників і дієприкметників (віддієслівних прикметників) у сучасній українській мові.

Ускладнене речення, репрезентуючи два чи більше повідомлення про дійсність, оприявнює певне співвідношення між одиницями інформації – пріоритетною та коментувальною, уточнювальною чи пояснювальною пропозиціями. Саме вторинні предикатні синтаксеми, виражені прикметниками й дієприкметниками, здатні передавати сукупність додаткових порівняно із семантично елементарним реченням значень атрибутивності, адвербіальності, модальності, а в типових виявах – виконувати роль показника семантико-синтаксичних відношень між реченневою пропозицією (на формально-синтаксичному рівні – предикативною одиницею) та пропозицією, оформленою нереченнево¹, демонструвати

---

¹ Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. К.: Либідь, 1993. С. 140.

внутрішньореченнєвий аналітизм через уведення до цілісної реченнєвої структури відокремлених конструкцій².

Характерною особливістю НАК є його здатність взаємодіяти із предикативним центром базового речення. Результатом такої взаємодії є зовнішні синтагматичні зв'язки напівпредикативного компонента із суб'єктом (категорія часткової персональності) і предикатом базового речення (категорії відносної модальності та відносної темпоральності).

1. Семантико-синтаксичний аспект граматичної категорії відносної темпоральності НАК

Час – морфологічна категорія дієслова, яка відображає об'єктивний час і слугує для темпоральної локалізації дії, стану, події. В основі синтаксичної категорії часу здебільшого лежить категорія актуального часу дієслова, членами якої є різні структури речення, що можуть мати у своєму складі різну кількість форм дієслова.

Дослідники розмежовують поняття морфологічного часу й функційної категорії темпоральності. За визначенням В. Барчука, темпоральність – це «загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, і відображає внутрішній, зовнішній та співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час»³.

Темпоральну парадигму простого ускладненого речення моделюють таксисні значення (відносна темпоральність) – одночасності, попередності та наступності⁴, що їх виявляємо через кореляції морфологічних часових параметрів присудка основного складу речення та контекстуально зумовлених темпоральними значеннями напівпредикативних конструкцій, зокрема ад'єктивних компонентів на означення додаткових дій або станів.

Відносна темпоральність визначає тривалість дії щодо іншої межі відліку. Ведучи мову про засоби вираження цієї категорії в НАК, передусім акцентуємо увагу на мовних засобах, які виформовують значення збігу чи різних часових планів вторинного ад'єктивного компонента і предикативної основи речення.

² Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонДУ, 2001. С. 84.

³ Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Івано-Франківськ : Сімік, 2011. С. 75.

⁴ Вихованець І. Таксис. *Українська мова: енциклопедія*. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 678.

У реченнях із НАК основна роль належить ви́до-часовим співвідношенням присудка основного складу речення та напівпредикативного компонента, вираженого віддієслівним прикметником, тоді як у реченнях із прикметниковими компонентами модально-часовий план напівпредикативної частини може бути як відображеним, тобто повторювати модально-часовий план предикативної основи, так і виформовуватися за допомогою спеціальних лексико-граматичних показників темпоральності (прислівників *недавно, тоді, іноді* тощо).

У синтаксичних дослідженнях поняття відносного часу у НАК потрактовують як «часове значення відокремленої конструкції, що володіє власним арсеналом засобів для виконання єдиної функції – створення супутнього часового плану»⁵, співвідносного з дією, що виражена в присудку.

В українській мові активні дієприкметники теперішнього часу, утворені від основ майже всіх класів дієслів недокожаного виду за допомогою суфіксів *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), утратили здатність керувати формами іменника, чим пояснюємо їхню низьку частотність уживання, здебільшого в значенні ознаки за дією. Уживання таких форм є суперечливим, оскільки ці структури не притаманні українській мові, що є однією з її особливостей⁶. Ці форми набули ознак прикметника і зазвичай функціують як відокремлений однослівний компонент. Напівпредикативні конструкції з такими ад'єктивами виражають **темпоральні відношення одночасності дії**, ширшої за дію, виражену присудком базового речення, наприклад: *Я сиділа в неосвіченім салоні, притикаючім до кімнати* (О. Кобилянська); *Гонор, п'янкий і одурманюючий, розливається по всій людині* (М. Івасюк). Проте активні дієприкметники минулого часу виражають високий ступінь дієслівності. Вони передають значення завершеності процесу, який передував становленню ознаки, що її приписуємо предмету⁷, напр.:

---

⁵ Чернышева М.М. О средствах выражения соотносительного времени в предложениях с обособленными адъективными оборотами. *Современный русский синтаксис: словосочетание и предложение*. Владимир: Изд-во ВГПИ, 1986. С. 68.

⁶ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998.

⁷ Теслицька Г.І. Засоби вираження відносної темпоральності в простих реченнях, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними конструкціями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 248.

Навпроти мчавсь інший звір, теж ошалілий від острогів і небезпечної гонитви (І. Білик).

НАК з пасивними дієприкметниками виявляють три типи відносного часового значення, тобто три види таксису: одночасності, передування дії чи такої, що відбувається після іншої.

Значення **одночасності** додаткової дії з головною в реченнях, ускладнених НАК, оприявлене при Vf-присудках у формі минулого часу з двома семантичними відтінками:

– дія, виражена ад'єктивом, ширша за присудкову дію, напр.: *Через Буг, потьмарений надвечір'ям, люди **переправилися** на той берег* (М. Стельмах);

– дія, виражена ад'єктивом, збігається за тривалістю з основною дією, наприклад: *Іноді й самі автори **заходили**, розгублені чи поважні* (В. Підмогильний);

Використання ад'єктивних конструкцій із семантикою одночасності при дієслівних присудках у формі теперішнього часу відбувається за таких умов:

– наявності у віддієслівних прикметниках суфіксів *-ува(-овува-)*, що перетворює їх на своєрідні компенсатори пасивних дієприкметників теперішнього часу, напр.: *Довколишне безлюддя, **підкреслюване** густим шумом вітру в неспокійному верховітті, **гнітить** до сліз* (М. Івасюк);

– дійова ознака ад'єктива, означуваний ним стан чи власне-ознака охоплюють ширший часовий період, порівняно із присудком в основній частині речення, напр.: *Суворе обличчя Дмитра, **вкрите** негустими, але глибокими зморшками, привітно **добрішає*** (М. Стельмах).

Окремим засобом вираження семантики темпоральності є використання у складі напівпредикативної ад'єктивної конструкції часток **ще**, **вже**. Такі компоненти засвідчують, що ознака, названа конструкцією, зберігається в попередній якості, але постає можливість її трансформації в іншу (**ще**), напр.: *Споглядає Степан на це буяння тепла осінньої ночі серед міста, **ще** не знаного, не здобутого* (В. Підмогильний); або така можливість уже втрачена (**уже**), напр.: *Засліплений птах з криком задряпався по рукавиці, **вже** неспроможний злетіти, безпорадний і слухняний* (П. Загребельний). Тобто конструкції з частками **ще** і **вже** виражають семантику одночасності основної та вторинної предикативних одиниць, проте володіють специфічними модальними відтінками значення – можливістю трансформації

напівпредикативної дії в нову якість, напр.: *Перед очима миготять обличчя багатьох людей – і мертвих **уже**, і **ще** живих* (В. Малик).

Передування дії постає в простих реченнях, якщо ад'єктивна конструкція виражає закінчену дію з додатковою семантикою результативності. Дієслово-присудок у таких структурах може бути доконаного й недоконаного виду. До того ж значення передування може передавати контекст і семантику ад'єктива, зокрема при Vf-присудку основної предикативної одиниці у формі:

– минулого часу, напр.: *Великі риби, виплеснуті морем, **закам'янили** на гранітних сходах* (Л. Костенко);

– теперішнього часу, напр.: *Між питаннями й відповідями **наде** підступне, на сантиметри згори виміряне, питання* (Ірина Вільде);

– майбутнього часу, напр.: *Мама Варя **плакатиме**, розтривожена цією звісткою* (В. Малик).

На передування дії ад'єктивного компонента вказує наявність темпоральних маркерів на зразок *зараз*, *тепер* у напівпредикативному комплексі, наприклад: *Оцей зарослий ліщиною яр, **приспаний тепер** чистим сніжком, **підійме** своє дно врівень з окрайцями* (М. Стельмах).

Спеціальними засобами семантики попередності є темпоральні синтаксеми (прислівники та прийменниково-відмінкові конструкції), уживані з ад'єктивом. Зазначені елементи надають додаткової темпоральної семантики, напр.:

– періодичності дії, напр.: *Горами котились великанські кулі, викликувані **від часу до часу** золотисто миготячими блискавицями* (О. Кобилянська); *Степан ретельно перечеитував рясноту зшитків та аркушів, каліграфічно писаних, **часом** прикрашених найвними віньєтками, а **іноді** і ілюстраціями для принадності* (В. Підмогильний);

– повторення дії, напр.: *Я, покликана **наново** панею Марко, прийшла вдруге між них на веранду* (О. Кобилянська);

– конкретного періоду виконання дії, напр.: *Стоять поля, несіяні **два роки*** (Б. Лепкий); *Є ще й річка Клов, хоча й загнана **нині** під землю* (І. Білик);

– неозначеності терміну виконання дії, напр.: *Обережність, **хтозна-коли** народжена залежністю від примх природи, не дозволяла виказувати на людях трепетні надії і сподівання* (М. Стельмах);

– часового відрізка, протягом якого змінилася ознака, напр.: *Була це суха, немічна жінка з жовтим обличчям і чорними, **колись***

красивими, а **тепер** змученими, як після хвороби, очима (Г. Тютюнник);

– періоду (історичного чи життєвого), упродовж якого відбувалася дія, напр.: *Ливоруч стоїть тишине ліжко, застелене дорогими ковдрами, наміняними в голод двадцять першого року* (М. Стельмах);

– заперечення, напр.: **Ніколи** не захоочувана і не скріплювана, розпещена, виніжена, її сила спала і ниділа (О. Кобилянська).

Темпоральні маркери в таких конструкціях не є прислівними поширювачами, оскільки не утворюють з ад'єктивом словосполучення, а характеризують напівпредикативну ознаку загалом.

Напівпредикативні ад'єктивні конструкції виражають значення **наступності** лише за умови наявності в них темпоральних маркерів на зразок *пізніше, через певний час, за рік* та використання V_f-присудків у формі минулого часу, напр.: *Половина саду **ще зеленіла** молодим листом, **згодом** осипаним сажею і попелом* (М. Стельмах). *На рівнині розкинулися поля, **тепер** занедбані, порослі бур'янами* (В. Малик).

2. Репрезентація категорії відносної модальності у реченнях із НАК

На різних етапах розвитку лінгвістичної думки предметом спостережень дослідників були проблеми категорії модальності, засоби її вираження, способи презентації та реалізації модальних значень засобами мови. Проте не всі аспекти, пов'язані з модальністю, досліджено вичерпно.

І. Вихованець, автор статті про модальність в енциклопедії «Українська мова», тлумачить її як «функціонально-семантичну категорію, яка виражає відношення змісту висловлення до дійсності або суб'єктивну оцінку висловлюваного»⁸.

Як синтаксичну категорію модальність поділяють на об'єктивну та суб'єктивну⁹. *Об'єктивна модальність* паралельно з категорією часу виформовує значення реченнєвотвірної категорії предикативності, виражає відношення висловлюваного до дійсності в плані реальності/нереальності та формується на протиставленні

---

⁸ Вихованець І. Модальність. *Українська мова : енциклопедія*. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 367–368.

⁹ Доценко О.Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук ; спец. 10.02.01 «Українська мова». К, 2001.

дійсного та ірреальних способів. *Суб'єктивна модальність* не є обов'язковою категорією речення й репрезентує особисте ставлення мовця до повідомлюваного.

Синтаксичний підхід до вивчення модальності дав змогу випрацювати класифікацію модальних різновидів речення, згідно з якою відмінностям у модальній семантиці відповідають структурні моделі речення. Ведучи мову про модальність як про встановлюваний мовцем стосунок змісту висловлення (його пропозитивної основи) до дійсності, лінгвісти наголошують на тому, що відношення до дійсності є результатом уявлення про неї саме мовця. Паралельно з модальними значеннями реальності/ірреальності виокремлюють такі модальні значення: необхідності, можливості, впевненості в достовірності, спонукальності, наказовості, бажальності, емоційної та якісної оцінки, ствердження, заперечення¹⁰.

У сфері синтаксичного потракування модальності окреме місце посідає модусно-диктумна концепція структури речення Ш. Баллі. За концепцією мовознавця, в будь-якому висловленні можна виокремити основний зміст (диктум) і його модальну частину (модус), яка маркує інтелектуальне, емоційне або вольове сприйняття диктуму. Завдяки працям Ш. Баллі, В. Виноградова й І. Вихованця в лінгвістиці склалося уявлення про модальність як суб'єктивний компонент у змісті висловлення. Це відповідає також тлумаченню модальності сучасними логіко-граматистами, у працях яких розмежовано такі поняття, як «пропозиція» (модель ситуації, події, певного стану речей) і «модальна рамка», або «пропозиційне відношення»: твердження, питання, прохання, наказ, припущення, обіцянка, побажання¹¹.

Модальність у вузькому розумінні, обґрунтованішому з огляду на можливість випрацювати порівняно чіткі критерії її функціонування, є обов'язковою ознакою кожного речення-висловлення та виражає стосунок реченнєвого змісту до дійсності з погляду реальності й ірреальності. Підкатегорія модальності охоплює три грами: граму реальності, граму потенційності та граму ірреальності.

---

¹⁰ Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонДУ, 2001. С. 115-116.

¹¹ Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. М. : Наука, 1976. С. 26–38.

Питання відносної модальності напівпредикативних (партиципних) конструкцій розглянуто в дисертаційному дослідженні О. Кульбабської. Класифікація модальних значень напівпредикативних дієприслівникових конструкцій, за констатацією дослідниці, передбачає виокремлення інваріантного модального значення (реальність/ірреальність), що виформовує предикативність речення, та додаткового модального плану, який бере участь у творенні вторинної предикації¹².

Напівпредикативні конструкції відрізняються від предикативних не відсутністю модального плану загалом, а способами його вираження та залежністю від предикативного ядра, оскільки напівпредикативні конструкції не можуть синтаксувати самостійного висловлення.

Ад'єктиву не притаманні морфологічні засоби, що виражали би відношення повідомлюваного до дійсності, тому модальність напівпредикативних ад'єктивних конструкцій можна визначити лише на ґрунті модального плану основного речення, тобто вона є відносною, орієнтованою на модальний план основного речення. Наявність у НАК модально-часового значення є важливою формально-синтаксичною ознакою – ад'єктив не може семантично бути ізольованим від предиката базового речення, хоча й не утворює з ним словосполучення.

Грамема реальності вказує на об'єктивність явищ у двох часових планах – теперішньому й минулому. Значення реальності в НАК можливе, якщо ад'єктив корелює з предикатом основної (базової) частини, тобто постає кореляція реальність ↔ реальність, напр.: *На смерть перелякана, Мотронка спочатку хотіла втікати* (М. Матіос).

Найчастіше такі співвідношення доповнює семантика:

– одночасності подій (у минулому чи теперішньому часах), напр.: *Гонор, п'янкий, одурманюючий, розливається по всій людині* (Р. Іваничук);

– різночасності перебігу подій, напр.: *В останніх променях вечірнього сонця, мов бабуся, дрімає стара-престара хата, хтозна-коли збудована* (М. Стельмах);

---

¹² Кульбабська О. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова». Івано-Франківськ, 1998. С. 50.

– причиново-наслідкова, як-от: *Навчений гірким досвідом, Степан на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня* (В. Підмогильний);

– допусту, напр.: *Настоятель, похмурий і злий з ченцями і простими прочанами, перед багатою і вродливою княгинєю розм'як, полагіднішав* (М. Івасюк).

Грамема потенційності поєднує семи гаданої з погляду мовця майбутньої реальності явища (але фактично його ірреальності) і репрезентована формами майбутнього часу, напр.: *Селіма ж віддам за ціну, втричі вищу* (Р. Іваничук).

У реченнях, ускладнених ад'єктивними комплексами, можливе співвідношення модального плану основного складу речення та напівпредикативної конструкції на зразок потенційність ↔ потенційність, напр.: *Колись нові покоління, щасливі з коліски й до домовини, з подивом і повагою згадують просту колгоспницю* (М. Стельмах).

Спостережено можливі розбіжності модальних планів базового елементарного простого речення та згорнутого в напівпредикативну конструкцію іншого елементарного простого речення, напр.:

– потенційність ↔ реальність, якщо присудок основного речення має форму майбутнього часу, а в ад'єктивному комплексі наявні часові маркери на зразок *зараз, вчора, вже, давно*, або Adj_{part} притаманна семантика завершеності, напр.: *Ця зброя, викувана споконвіків у надрах нашого народу, а нині втілена в Закон, діятиме пізніше* (Р. Іваничук);

– реальність ↔ потенційність, якщо Vf-присудок ужито в теперішньому часі, а стрижневим компонентом напівпредикативної конструкції є ад'єктиви на зразок *ладен, спроможний, готовий* тощо, напр.: *На світі є мужі, готові піти на вогнище тільки за свої думки, народжені в злиднях та на самотині* (М. Івасюк).

Грамема ірреальності вказує на об'єктивно-модальне значення нереальності та стосується явищ, які не відбулися, не відбуваються, проте бажані, потрібні, необхідні тощо, і ґрунтується передусім на морфологічних категоріях наказового й умовного способу дієслова. У реченнях із НАК ми спостерігаємо кореляцію ірреальності ↔ реальності, напр.: *Втомлений і знеохочений, Вадим давно покинув би цей дивний, невдячний город* (Б. Лепкий).

При формах наказового способу напівпредикативний ад'єктивний комплекс називає реальну ознаку, що співвідноситься з ірреальним предикатом базового речення, наприклад: *Спитай*

старих циганок, покритих сивиною, – без букви і письма ніхто іще не вмер (Л. Костенко).

3. Особливості вираження категорії часткової персональності в НАК

Представники функційного напрямку в синтаксисі визначають персональність як семантичну категорію, що «характеризує учасників позначуваної ситуації відносно учасників ситуації мовлення – передусім мовця», і пропонують виокремити такі вияви цієї категорії: а) виконавець дії – **означений суб'єкт**, вказівка на якого є необхідною для семантики речення; б) діяч – **неозначений суб'єкт**, конкретизація якого не зумовлена інтенціями мовця; в) суб'єкт дії – особа, дія якій нав'язується певними обставинами (**непрямий суб'єкт**); г) суб'єкт дії – знаряддя, за допомогою якого дія реалізовується (**суб'єкт-інструменталь**); г) у контексті немає вказівки на суб'єкт дії (**безсуб'єктна дія**)¹³.

Зміст синтаксичної категорії особи полягає в установленні стосунку суб'єкта речення до учасників комунікації: його відповідності першій, другій або третій особі. Лексична семантика дієслівного предиката зумовлює можливість його вживання із суб'єктом певного персонального статусу, а отже, й реалізації граматичного значення першої, другої чи третьої особи через відповідну граматичну форму¹⁴. Традиційно основними засобами вираження персональності в реченні є особові форми дієслова та особові займенники. Ад'єктив не має власних засобів вираження граматичної особи, проте набуває особової семантики в контексті, будучи вторинним предикатом у НАК.

Характеризуючи персональність як вираження відношення дії, стану чи ознаки предмета до граматичної особи, українські вчені визначають особове значення в напівпредикативній конструкції як «відносну (часткову) персональність, оскільки вона уточнюється в ускладненому реченні через зв'язок із предикатом базового речення»¹⁵. За визначенням синтаксистів, передаючи персональність, дієприкметники, як і прикметники, пов'язуються з

¹³ Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. Санкт-Петербург : Наука, 1991. С. 5.

¹⁴ Ясакова Н. Категорія персональності: природа, структура та репрезентація в українській літературній мові. К. : НаУКМА, 2016.

¹⁵ Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. К. : Вища шк., 1994. С. 335.

назвами предметів не тільки семантично, а й граматично – у формах роду, числа та відмінка. При цьому синтаксична функція іменника для ад'єктива не є визначальною, оскільки вони можуть поєднуватися з підметом, об'єктом поширювачем чи обставинним компонентом. Отже, в реченнях, ускладнених НАК, категорія персональності характеризується наявністю одного чи більше суб'єктів (носіїв ознаки). Визначальною ознакою цих синтаксичних конструкцій є збіги/незбіги суб'єктів основної та вторинної предикативної одиниці, тобто моносуб'єктність чи полісуб'єктність простого поліпропозитивного речення.

Для речень, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними компонентами, значення **моносуб'єктності** (S_1) є типовим за умови, коли обидва предикати (основний і вторинний) характеризують спільний суб'єкт у формально-синтаксичній позиції підмета. За типом діяльності, стану, процесу й ознаки можна виокремити такі типи **односуб'єктних речень із S_1** , ускладнених НАК, із базовими предикатами на означення:

1) конкретної фізичної дії, напр.: *Захеканий після двобою з Буженицею, Курилюлька **вклонився** отаманові в пояс* (М. Івасюк);

2) на означення буття, перебування, напр.: *У наметі **було** декілька хлопців і дівчат, переважно гарних собою* (Ю. Андрухович);

3) руху, напр.: *Присадкуватий і добродушний, гість **підійшов** упевненою ходою* (І. Багрянний);

4) інтелектуальної діяльності, напр.: *Це вже князь Святослав **надумав**, передбачливий* (В. Малик);

5) зорового сприйняття, напр.: *Довгань, зачеплений за живе, **вп'явся поглядом** у довгасте смагляве обличчя Мирона* (М. Іваничук);

6) фізіологічного процесу, напр.: *Коні важко **дихали**, натомлені* (І. Багрянний);

7) процесу в природі, напр.: *По землі туманець **послався**, сивий і негустий* (Гр. Гютюнник);

8) квалітативної ознаки, напр.: *Чіпки і аж волохаті, очі **схожі** на чорні краплини навуків* (М. Стельмах).

Із-поміж засобів вираження суб'єктної синтаксеми в односуб'єктних поліпропозитивних реченнях виокремлюємо займенникові та іменникові суб'єкти. При суб'єкті-займеннику НАК найчастіше виражають семантику: власне-атрибутивну, напр.: ***Я**, беззбройна, їм потім вийду назустріч* (Л. Костенко); причини,

напр.: *Стомлений, спраглий, пригнічений, він тоді ледве тримався в сідлі* (В. Малик); умови, напр.: *Всякий, вільний від прокляття, вільний також і від заповідей* (П. Загребельний); допусту, напр.: *Неговіркий на людях і вдома, він [Тимофій] за горцивітівською звичкою тепер досхочу говорив сам до себе* (М. Стельмах).

3-поміж суб'єктних синтаксем, виражених іменниками, виокремлюємо передусім власні та загальні назви.

Ілюстративний матеріал засвідчив використання при іменниках – власних назвах НАК із семантикою: а) атрибутивною, напр.: *П'ятим у ряду йшов Громов, хитрий і лінивий* (Гр. Тютюнник); б) стану предмета чи особи, напр.: *Нахмурений і заглиблений у себе, Дитинка ніби не чув того воляння* (М. Івасюк); в) причини, напр.: *А сам Ігор, поранений, потрапив до Кончака в полон!* (В. Малик); г) допусту, напр.: *Тиміш, такий міцний і відважний, загинув через якогось мишавого дрантюха Вишневецького* (М. Івасюк); г) часу, напр.: *Завжди неухважлива до занять простого люду, Євпраксія тепер з якимсь болючим вдоволенням стежила за всім* (П. Загребельний).

Суб'єктні синтаксеми, виражені іменниками – загальними назвами, є найчастотнішою групою в реченнях, ускладнених НАК, і належать до таких лексико-семантичних груп:

1) **абстрактні**, серед яких виокремлюємо іменники на означення: а) якостей і властивостей осіб, предметів і явищ, напр.: *Тільки ж темінь уже насторожилась за узолів'ям, важка і морозна* (М. Стельмах); б) історичних періодів або часових відрізків, напр.: *Ізнову ніч обгорнула Вадима, глуха і чорна* (Б. Лепкий); в) психічних і фізичних станів, напр.: *Перше, найгостріше і найболючіше, враження від матеріної сліпоти децю пригоїлося* (Гр. Тютюнник); *Іде до тебе смуток від села, обдертий, босий* (Б. Лепкий); г) дій і процесів, напр.: *Події, навіть найвірогідніші, у ті віддалені часи часто поступалися місцем благочестивому обману* (П. Загребельний); г) наукових понять та термінів, напр.: *Стояв би, Тимоше, на землі матриархат. Вічний, Тимоше, і невмирущий* (В. Яворівський);

2) **конкретні**, де зафіксовано використання іменників-назв на позначення: а) людей, напр.: *Селами почав ходити цей парубійко, безусий і довговолосий, як Дитинка* (М. Івасюк); *Якийсь дідок, сліпий на одне око, пасе козу на схилі одиноко* (Л. Костенко); б) частин тіла, напр.: *І тихим, сумовитим неспокоєм огортається серце дівчини, прибите, але живе* (М. Стельмах); в) тварин, напр.:

В озері під берегами **щуку** побачили, велику – велику (М. Стельмах); г) рослин, напр.: В лісах блукають згорблені колоси – **деревя, неприкаяні, як ми** (Л. Костенко); г) предметів побуту, напр.: В кімнаті стояло **ліжко, широке, хазяйське** (В. Підмогильний); д) їжі та напоїв, напр.: На столі лежав **шмат хліба, черствого, чорного** (І. Багрянний); е) одягу, напр.: **Халат, занадто довгий та широкий, прикрив дівчину до п'ят** (Г. Тарасюк); є) знарядь праці, інвентарю, напр.: **І стомлене перо, не звикле до гіпербол, в чаклунських нетрях слів ламалося не раз** (Л. Костенко); ж) будівель, напр.: **Край села стояла хата, поганенька** (Б. Грінченко); з) явищ природи, напр.: **Дощі зарядили, такі затажні-затажні** (Л. Костенко); і) населених пунктів, напр.: **Село сховалося в балці діброви, невеличке, чепурне** (І. Білик); і) транспорту, напр.: **Поїзд летів, повний людського гаму** (І. Багрянний);

3) **речовинні**, з-поміж яких зафіксовано назви рідин, напр.: **Пім, змішаний з землею, виїдав очі** (В. Малик);

4) **збірні**, напр.: **Панство, заспокоєне, почало зручніше вмошуватись у легенькій віденській колясці** (М. Стельмах).

У двоскладних неповних контекстуальних реченнях, що не мають словесного вираження суб'єкта, також фіксуємо координування НАК з основною предикативною одиницею та ширшим контекстом, напр.: **Такої ласки і доброти Марія не сподівалася від татарина. Кланялася парубкові, зворушена до сліз, розгублена** (Р. Іваничук); **Директор був у кабінеті сам. Стояв біля вікна спиною до дверей, невисокий, шупленький** (Гр. Тютюнник).

Отже, в моносуб'єктних реченнях, ускладнених НАК, засобом вираження суб'єкта можуть бути займенники й іменники різних лексико-граматичних розрядів, хоча подеколи спостережено й імпліцитне вираження суб'єкта, що його необхідно встановлювати в ширшому контексті.

Другий тип простих речень, ускладнених НАК, репрезентує **полісуб'єктність**, якщо кожний із предикатів – базовий і вторинний – самостійно «відкриває місця» для різних суб'єктів – S_1 і S_2 , напр.: **Поляки, угорці, німці, покликані Матеем Басарабом, прийшли прогнати нас із Молдавії** (М. Івасюк) // **Поляки, угорці, німці** (S_1) **прийшли прогнати нас із Молдавії** + **Їх покликав Матей Басараб** (S_2).

Вторинний суб'єкт (S_2) може бути виражений як експліцитно, напр.: **Я вже була готова швиргонуть в неї індіанським томагавком, привезеним Кирилом із чергової поїздки до**

Латинської Америки (Г. Тарасюк); так і імпліцитно, як-от: *Моя тітка Анна в час церемонії коронаційної присягалася на Євангелії, вивезеному [кимось – Г.Т.] з Києва, писаному по-руськи* (П. Загребельний).

Речення із двома суб'єктами (S_1 – у базовому реченні та S_2 при вторинному ад'єктивному предикаті), окрім значення власне-атрибутивної характеристики, містять вказівку на причину, допуст, мету основної дії.

НАК із семантикою атрибутивної характеристики функціює в реченнях, де предикат базової одиниці має значення: активної фізичної дії, локативної дії та стану, перебування, буття, інтелектуальної дії чи процесу, мовленнєвої діяльності, зорового чи слухового сприйняття, фізіологічного процесу, процесу в природі, напр.: *А Оверко читав книжки, написані по-нашому* (В. Яновський); *У цеху скажемо на початку одне одному кілька теплих слів, нескладних і неладних, проте добрих і дебелих* (В. Яновський); *Всі наміри, плани, мрії, виношені за ґратами, розвіює вітер* (М. Івасюк).

Із додатковою семантикою причини виокремлюємо двосуб'єктні речення з базовими предикатами на означення активної фізичної дії, локативної дії, буття, існування, мовленнєвої діяльності, зорового чи слухового сприйняття тощо, напр.: *Марко, розжалоблений тою любов'ю і майже засоромлений, цілував* вдячно руку (О. Кобилянська); *З верболозу, кимсь наполоханий, важко злетів* куцохвостий крижень (М. Стельмах); *Ті прибігали й витріщалися на бранця, присланого самим аллахом* (М. Івасюк).

Із-поміж двосуб'єктних конструкцій із додатковою семантикою допусту виокремлюємо ті, в яких предикат базового речення має значення: активної фізичної дії, локативної дії, перебування, буття, існування, інтелектуальної дії чи процесу, зорового чи слухового сприйняття, напр.: *Відрізаний від великого світу, Дмитро жив* одним подихом з ним (М. Стельмах); *Рудигер, хоч недійшлий віком, мав знати все про київського князя* (П. Загребельний); *Пестливі назвиська... кожному чути* приємно, хоч і дурні (В. Підмогильний).

Окрім атрибутивно-кваліфікаційних, каузальних та допустових двосуб'єктні речення з НАК можуть передавати відношення темпоральної семантики, напр.: *Я ж тебе, колись малого, на руках носив* (В. Малик); *мети*, напр.: *Степан пручнувся й притулився до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть* (В. Підмогильний..

с. 52); **умови**, напр.: *Діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрижать наперед* (І. Франко).

Трапляються випадки, коли просте неелементарне речення охоплює сурядні ряди НАК. У цьому разі фіксуємо значення трисуб'єктності, як-то: *Дорога встелена прохачами, готовими за копійку, кинуту на видання якоїсь задрипаної поеми чи симфонії, ноги цілувати* (Г. Тарасюк) // *Дорога встелена прохачами, які готові за копійку, що кинута на видання якоїсь задрипаної поеми чи симфонії, ноги цілувати*.

ВИСНОВКИ

Кореляцію предиката (P_1) і суб'єкта (S_1) базового речення із вторинним ад'єктивним предикатом (P_2) визначено через категорії:

1. Відносної темпоральності, зумовленої видо-часовими параметрами та семантикою P_1 , значенням активного та пасивного станів (для віддієслівних прикметників), а також контекстним оточенням. темпоральність НАК залежить від морфологічного часу предиката базового речення. Відносний час таких конструкцій визначаємо завдяки часовим параметрам і лексичному значенню V_f-присудків, уживанню спеціальних лексем – темпоральних маркерів, значенню активного і пасивного стану (для дієприкметників). Для НАК типовим є вираження часового передування дії щодо присудкової дії в основному складі речення. Крім того, можемо зробити висновок, що категорія відносної синтаксичної темпоральності, притаманна НАК, охоплює ширше коло явищ, зокрема, йдеться про семантику постійної чи обмеженої в часі ознаки, зіставлення цієї ознаки з певним часовим орієнтиром або періодом.

2. Відносної модальності, що її встановлено внаслідок кореляції з модальним планом основного речення в координатах «об'єктивна модальність» (реальність, ірреальність, потенційність) та «суб'єктивна модальність». Аналізуючи речення, ускладнені НАК, ми зафіксували такі модальні співвідношення між фінітною та ад'єктивною частинами простого речення: реальність ↔ реальність, ірреальність ↔ ірреальність, потенційність ↔ потенційність, проте можливі й незбіги на зразок потенційність ↔ реальність, ірреальність ↔ реальність.

3. Часткової персональності з огляду на збіги/незбіги суб'єктів основної та вторинної предикацій, тобто моносуб'єктність чи полісуб'єктність простого речення. Відповідно до своїх

морфологічних властивостей ад'єктиви пов'язані з назвами осіб, предметів та явищ як семантично, так і граматично.

Отже, у формально-синтаксичній організації ускладненого простого речення ад'єктиви зазвичай виражають атрибутивно-предикатні ознаки субстантивного компонента, виконуючи репрезентативну функцію, маркують додаткову ситуацію та згорнуту пропозицію через категорії відносної темпоральності, відносної модальності й часткової персональності.

АНОТАЦІЯ

У процесі дослідження формально-синтаксичної організації простих речень із напівпредикативними ад'єктивними компонентами унаочнено результати аналізу простих речень із НАК як репрезентантів макроситуацій, що виформовуються через поєднання повідомлення про основну та побічну ситуації. Визначено граматичні й семантичні співвідношення вторинних ад'єктивних синтаксем із суб'єктом і предикатом основного складу простого неелементарного речення. Схарактеризовано основні типи реалізацій семантико-синтаксичних відношень між реченнєво-оформленою та згорнутою пропозиціями через категорії відносної темпоральності, відносної модальності та часткової персональності НАК. Виокремлено основні типологічні особливості та засоби вираження граматичних категорій відносної темпоральності, відносної модальності й часткової персональності, які визначено на підставі кореляцій основного речення і напівпредикативного компонента.

Література

1. Барчук В. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис. Івано-Франківськ : Сімик, 2011. 416 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
3. Вихованець І. Таксис. *Українська мова: енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 678.
4. Вихованець І. Модальність. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 367–368.
5. Доценко О.Л. Модальність у вираженні об'єктно-з'ясувальних відношень : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2001. 19 с.

6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Донецьк : ДонДУ, 2001. 662 с.

7. Кульбабська О. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. «Українська мова». Івано-Франківськ, 1998. 192 с.

8. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. Санкт-Петербург : Наука, 1991. 370 с.

9. Теслицька Г.І. Засоби вираження відносної темпоральності в простих реченнях, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними конструкціями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 7. С. 246–250.

10. Чернышева М.М. О средствах выражения соотносительного времени в предложениях с обособленными адъективными оборотами. *Современный русский синтаксис: словосочетание и предложение*. Владимир : Изд-во ВГПИ, 1986. С. 63–77.

11. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. 207 с.

Information about the author:

Teslitska Halyna Illivna,

PhD of Philology,

Assistant at the Department of Modern Ukrainian Language

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

2, Kotsyubynskoho str., Chernivtsi, 58000, Ukraine